

भीमसेन थापा खण्डकाव्यको कृतिपरक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत
नेपाली केन्द्रीय विभागको स्नातकोत्तर द्वितीय वर्षको
दसौँ पत्रको प्रयोजनको लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
गंगा शर्मा
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौँ
२०६६

प्रा.डा. महादेव अवस्थी
शोधनिर्देशक

भीमसेन थापा खण्डकाव्यको कृतिपरक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत
नेपाली केन्द्रीय विभागको स्नातकोत्तर द्वितीय वर्षको
दसौँ पत्रको प्रयोजनको लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
गंगा शर्मा
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौँ

२०६६

सिफारिस पत्र

नेपाली एम.ए. (शैक्षिक वर्ष २०६०/६२) दोस्रो वर्षका विद्यार्थी गंगा शर्माले भीमसेन थापा खण्डकाव्यको कृतिपरक अध्ययन शीर्षकको यो शोधकार्य मेरा निर्देशनमा रही तयार पार्नु भएको हो । उहाँको यस शोधकार्यसँग म सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका निम्ति सिफारिस गर्दछु ।

मिति :- २०६६/१२/२२

.....
प्रा.डा. महादेव अवस्थी
शोधनिर्देशक
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर

मिति २०६६/१२/३१

प.सं.

स्वीकृतिपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय, नेपाली केन्द्रीय विभागकी छात्रा गंगा शर्माले स्नातकोत्तर तहको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि तयार पारेको भीमसेन थापा खण्डकाव्यको कृतिपरक अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र सोही प्रयोजनका निमित्त स्वीकृत गरिएको छ ।

))))))))))

(प्रा.डा. महादेव अवस्थी)
शोधनिर्देशक

))))))))))

(प्रा.डा. पारसमणि भण्डारी)
वाह्य परीक्षक

))))))))))

(प्रा.राजेन्द्र सुवेदी)
विभागीय प्रमुख

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र मैले श्रद्धेयगुरुवर प्रा.डा. महादेव अवस्थीज्यूको कुशल निर्देशनमा तयार पारेकी हुँ । अनेकौं व्यस्तता रहँदारहँदै पनि आफ्नो अमूल्य समय प्रदान गरी प्रस्तुत शोधकार्यका सन्दर्भमा आइपरेका विभिन्न समस्याहरू समाधान गर्न प्रेरणा र प्रोत्साहन दिँदै शोधपत्रलाई परिष्कृत तुल्याइदिनु भएकोमा म सर्वप्रथम शोधनिर्देशक आदरणीय गुरुप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यसका साथै शोधप्रस्ताव स्वीकृत गरी हौसला एवं सहयोग पुऱ्याउनु हुने आदरणीय गुरु प्रा. राजेन्द्र सुवेदीप्रति पनि हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

शोधकार्यका सिलसिलामा आवश्यक सल्लाह र सुझाव दिँदै सन्दर्भसामाग्रीहरू तथा विविध जानकारी उपलब्ध गराई महत्त्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याउनु हुने खण्डकाव्यकारजूका सुपुत्र श्री रविचरण श्रेष्ठप्रति कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु । अध्ययनमा आइपरेका विविध व्यवधानहरू हटाई मलाई निरन्तर अध्ययन र लेखनमै संलग्न हुने अवसर र उत्साह प्रदान गर्नुहुने मेरा सम्पूर्ण परिवारजनप्रति पनि हृदयदेखि नै आभारी छु । प्रस्तुत शोधपत्र लेखनमा प्रेरणा, प्रोत्साहन तथा विभिन्न सन्दर्भमा महत्त्वपूर्ण सुझाव र सल्लाह दिँदै आफूसँग भएका अध्ययनसामाग्रीहरू उपलब्ध गराउनुहुने उप-प्राध्यापक श्री नारायणप्रसाद गड्तौलाप्रति पनि म कृतज्ञ छु ।

यसरी नै यस शोधपत्रलाई सावधानीपूर्वक शोधपत्र टड्कण गरिदिनुहुने मित्र चेतनाथ न्यौपाने र कुशु घलेप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

अन्त्यमा प्रस्तुत शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुरसमक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

शोधार्थी
गंगा शर्मा
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

विषयसूची

पृष्ठ

पहिलो परिच्छेद शोध परिचय

१.१	विषय परिचय	१
१.२	समस्या कथन	१
१.३	शोधको उद्देश्य	२
१.४	पूर्वकार्यको समीक्षा	२
१.५	प्राक्कल्पना	४
१.६	शोधकार्यको औचित्य	४
१.७	शोधकार्यको सीमा	४
१.८	शोधविधि	४
	१.८.१ सामाग्री सङ्कलन विधि	४
	१.८.२ सामाग्री विश्लेषण विधि	४
१.९	शोधपत्रको रूपरेखा	

दोस्रो परिच्छेद

कवि सिद्धिचरण श्रेष्ठको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको परिचय

२.१	सिद्धिचरण श्रेष्ठको जीवनी	६
	२.१.१ जन्म तथा पारिवारिक पृष्ठभूमि	६
	२.१.२ बाल्यकाल र शिक्षा-दीक्षा	६
	२.१.३ विवाह तथा दाम्पत्य जीवन	७
	२.१.४ साहित्यिक जीवन	८
	२.१.४.१ सिर्जनशीलताको प्रेरणास्रोत र प्रभाव	८
	२.१.५ सम्मान तथा पुरस्कार	८
	२.१.६ देहावसान	९
२.२	सिद्धिचरण श्रेष्ठका व्यक्तित्वका विविध आयाम	९
	२.२.१ साहित्यकार व्यक्तित्व	९
	२.२.१.१ कवि व्यक्तित्व	९
	२.२.१.२ सम्पादक व्यक्तित्व	१०
	२.२.२ साहित्येतर व्यक्तित्व	१०
	२.२.२.१ सामाजिक व्यक्तित्व	११
	२.२.२.२ राजनैतिक व्यक्तित्व	११
२.३	सिद्धिचरण श्रेष्ठका कृतिगत विशेषता	१२
	२.३.१ विषयवस्तुगत आधार	१३
	२.३.१.१ सामाजिक विषयवस्तु	१३

२.३.१.२	ऐतिहासिक विषयवस्तु	१४
२.३.१.३	पौराणिक विषयवस्तु	१४
२.३.२	प्रवृत्तिगत आधार	१५
२.३.२.१	स्वच्छन्दतावाद	१५
२.३.२.२	सामाजिक यथार्थवाद	१५
२.३.२.३	प्रगतिवाद/क्रान्तिकारी विद्रोहीभाव	१६
२.३.३	भावगत आधार	१६
२.३.३.१	राष्ट्रप्रेम	१६
२.३.३.२	मानवतावाद	१७
२.३.३.३	प्रकृतिप्रेम	१७
२.३.४	भाषाशैलीगत आधार	१७
२.४	निष्कर्ष	१८

तेस्रो परिच्छेद खण्डकाव्यको सैद्धान्तिक स्वरूप

३.१	पृष्ठभूमि	१९
३.२	खण्डकाव्यको स्वरूप एवं संरचना	२०
३.३	खण्डकाव्यको परिभाषा	२०
३.४	खण्डकाव्यका तत्त्वहरू	२२
३.४.१	शीर्षकविधान	२३
३.४.२	विषयवस्तु	२३
३.४.३	प्रबन्धात्मकता	२४
३.४.३.१	कथावस्तु	२४
३.४.३.२	पात्रविधान	२४
३.४.३.३	सर्गविधान	२४
३.४.३.४	परिवेश योजना	२५
३.४.४	भाषाशैली	२५
३.४.५	लयविधान	२५
३.४.६	विम्ब, प्रतीक र अलङ्कारविधान	२५
३.४.७	भावविधान	२६
३.४.८	उक्तिविधान	२६
३.५	निष्कर्ष	२७

चौथो परिच्छेद भीमसेन थापा खण्डकाव्यको विश्लेषण

४.१	रचनाकाल र प्रकाशनकाल	२८
-----	----------------------	----

४.२	शीर्षकविधान	२८
४.३	विषयवस्तुगत स्रोत	२८
४.४	कथावस्तु	३०
४.५	पात्रविधान	३२
४.६	परिवेश योजना	३५
४.७	सर्गयोजना	३६
४.८	भाषाशैली	३७
४.९	लयविधान	३८
४.१०	विम्ब, प्रतीक र अलङ्कारविधान	३९
	४.१०.१ विम्ब र प्रतीक विधान	४१
	४.१०.२ अलङ्कार विधान	४१
४.११	भावविधान	४२
४.१२	निष्कर्ष	४८

पाँचौँ परिच्छेद
भीमसेन थापा खण्डकाव्यको मूल्याङ्कन

५.१	ऐतिहासिक विषयवस्तुमा आधारित खण्डकाव्य	४९
५.२	शोक भाव र करुण रस प्रधान खण्डकाव्य	५०
५.३	राष्ट्रप्रेम र विद्रोही चेतनाले युक्त खण्डकाव्य	५०
५.४	आख्यानरहित वैचारिक खण्डकाव्य	५४
५.५	सीमित पात्र एवं परिवेश भएको खण्डकाव्य	५२
५.६	मध्यमस्तरीय शिल्प संरचनाको खण्डकाव्य	५२
५.७	निष्कर्ष	५३

छैठौँ परिच्छेद
उपसंहार तथा निष्कर्ष

सन्दर्भसामग्री सूची

सङ्क्षेपीकृत सूची

अनु.	-	अनुवाद
इ.स.	-	इस्वी सन्
त्रि.वि.	-	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
प.सं.	-	पत्र संख्या
प्रा.डा.	-	प्राध्यापक डाक्टर
पृ.	-	पृष्ठ
वि.सं.	-	विक्रम संवत्
भी.था.	-	भीमसेन थापा
सं.	-	संस्करण
सम्पा.	-	सम्पादक